

■ **"Mən Qərbi azərbaycanlıyam"** rubrikasında 1846-cı ildə Qafqaz Müsəlmanlarının II Şeyxülislamı seçilən Fazil İrəvanidən danışmaq istəyirik. Qafqazın şeyxi olmuş bu böyük şəxsiyyətin həyat hekayəsi çox zəngindir və ibrətamizdir. İrəvanın yetişdirdiyi şəxsiyyətlər sırasında Şeyxülislam Fazil İrəvani Məhəmmədbağır oğlunun xüsusi yeri var, o mənəviyyat və din tariximizdə önəmli mərtəbəyə malikdir.

İrəvandakı Göy məscidin axundu, Şeyxülislamlığa gedən yolda...

Tədqiqatçıların yazdığına görə, Şeyxülislam Fazil İrəvani 1782-ci ildə İrəvan şəhərində göz açıb. İlk təhsilini elə doğulduğu şəhərdə mədrəsədə aldıqdan sonra ali dini təhsilə yiyələnmək üçün 20 yaşında Qahirənin "Əl-Əzhər" Universitetinə göndərilmişdir. 45 yaşında İrana qayıdıb, uzun müddət İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmişdir. Sonralar İrəvan şəhərinə qayıtmış və Göy Məsciddə baş axund kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Qeyd olunana görə, 1843-cü ildə Fazil İrəvani Qafqaz Müsəlmanları Şeyxülislamının müavini vəzifəsinə dəvət olunur. Dəvəti qəbul edən Fazil İrəvani idarənin fəaliyyətini xeyli genişləndirir və işini təkmilləşdirir. Diyarın müsəlman əhalisi ruhani dairələrinə bölünməklə diyarın şəriət məhkəmələri yaradılır. Bütün müsəlmanlara ruhani zümrəsinə daxil olmaq hüququ verilir. İrəvanın təşəbbüsü ilə ruhanilərə vəzifə maaşları kəsilməklə onlara dövlət məmurları ilə eyni səlahiyyətlər verilir. Beləliklə, əvvəllər müctəhidin səlahiyyətində olan qayda-qanunların həyata keçirilməsi şeyxülislama həvalə edilir.

Onun Şeyxülislam kimi fəaliyyəti çox geniş və əhatəlidir. Məlumatlara görə, 1846-cı ildə Fazil İrəvani Qafqazın Şeyxülislamı seçilir. Qurumun öz mövqeyini qoruyub saxlaması və genişləndirilməsi məhz İrəvaninin şeyxülislamlığı dövründə mümkündür. Şeyxülislam İrəvani bir çox qanunları sistemləşdirdi:

İdarənin fəaliyyətinə prokuror nəzarəti ləğv edildi.

Yüksək ruhani şəxslərin təyin edilməsini ruhani idarəsi özü həyata keçirdi.

Nikah bağlanması və boşanmaların həyata keçirilməsi səlahiyyətləri məscid ruhanilərindən alınaraq daha yüksək savada malik olan axundlara həvalə edildi.

Qazıların səlahiyyətlərinə aid məsələlərə geniş yer ayrıldı.

Mahal qazısı tabeliyində olan ruhanilərə başçılıq etməli, kəbin işlərini, boşananları, ailə münafişlərini şəriət əsasında

yoluna qoymalı idi. Münafişlərdə cinayət xarakteri aşkar olunarsa, yalnız o zaman həmin işlər ümumi məhkəmələrə verilə bilərdi.

Dini məktəblərin açılması və idarə olunması, ruhani adlara yiyələnmək üçün sınaqların həyata keçirilməsi, azyaşlılar üzərində qəyyumluğun təyin olunması, seyid adına iddia edənlərin hüquqlarının müəyyən olunması və bir çox başqa məsələlər dairə qazılmasına həvalə edildi. Dairə qazıları isə əsas hesabatlarını şeyxülislama verməklə ona tabe idilər.

Matenadaranda saxlanılan 222 nömrəli Azərbaycan əlyazması...

Fazil İrəvani 1843-cü ilə qədər, xüsusilə də İsfahanda və Təbriz şəhərlərində axundluq etdiyi dövrlərdə bədii yaradıcılıqda məşğul olub. 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda eyni vaxtda 2 kitabı çap olunmuşdur. "Qızılgül və bülbül" haqqında əxlaqi roman" kitabı daha sonralar rus, fransız dilində çap olunmuş və geniş oxucu kütləsinə malik olmuşdur. Bu əsər 1826-cı ildə Vajja Defloribalinin tərcüməsi əsasında Parisdə fransız dilində, 1832-1833-cü illərdə isə Yozef Fon Hammer bu əsəri alman dilinə tərcümə edərək geniş tirajla nəşr etdirir. "Paklıq kitabı" adlı əsəri Cənubi Azərbaycanın məşhur din xadimi Molla Əhməd Güzəkünaninin tapşırığı ilə 1883-cü ildə Təbrizdə fars dilində Xəttat Məhəmməd Təbrizi tərəfindən çap olunmuşdur. "Beyzavi təfsirinə haşiyyə", "İctihad və təqlid", "Üsulul-fiqh", Şeyx Mürtezə Ənsarinin "Məkəşib" və "Rəsail" kitablarına haşiyyə, "İstishab" və s. kimi əsərləri də məlumdur.

Fazil İrəvani 1885-ci ildə 103 yaşında İrəvanda dünyasını dəyişmişdir. Şeyxülislam ailəsi barədə yazan tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ailə üzvləri Şeyx Cavad, Şeyx Mahmud və Şeyx Mürtezə olub.

Qeyd edilənə görə, Şeyxülislam Fazil İrəvani ölümündən sonra İrəvandakı "Şeyxülislam məhəlləsi" və Karvansara onun adını uzun illər daşıdı. Fazil İrəvaninin (1782-1888) türk dilindəki "Qızılgül və bülbül" əsəri 1826-cı ildə Parisdə çap edilib. Onun digər bir xidməti Matenadaranda

İstedadlı ədəbiyyatçı, alim, Şeyxülislam - İrəvanda doğulmuş məşhur Qərbi azərbaycanlı...

saxlanılan 222 nömrəli Azərbaycan əlyazmasının üzünün köçürülməsidir. Burada Azərbaycan şairlərinin deyişmələri və şeirləri qeyd edilib.

Görkəmli alim, filosof, ictimai və siyasi xadim Şeyxülislam Fazil İrəvani...

Tədqiqatçı Lütfiyə Əsgərzadə yazır: "VIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş İrəvan şəhəri, dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuş, Azərbaycan, bütövlükdə Şərqi böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir... Bu məşhur şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli alim, filosof, ictimai və siyasi xadim Şeyxülislam Fazil İrəvanidir.

Fazil İrəvani Bütöv adı Ayətullahul-uzma Molla Məhəmməd ibn Məhəmməd Baqir olan, Fazil İrəvani olaraq məşhurlaşan alim qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda 1782-ci ildə, bəzi mənbələrə görə, 1817-ci ildə anadan olmuşdur. İlk təhsilini İrəvanda, mədrəsədə almışdı. 20 yaşında ikən ali dini təhsil almaq üçün Misirə gedərək buradakı yalnız müsəlman Şərqi deyil, dünyada məşhur olan "Əl-Əzhər" Universitetində təhsil almışdır. Bəzi mənbələrə görə, "o, əvvəlcə Kərbəla şəhərinə yola düşərək, təhsilinin birinci mərhələsini burada keçirmiş, Kərbəladə Ayətullah Seyid İbrahim Qəzvininin dərslərində iştirak etmişdir. Çox keçmədən yüksək istedadla malik olduğundan üsul və fəlsəfədə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Başqa tələbələr uzun müddətdə oxuduğu dərsləri Fazil İrəvani qısa müddətdə və layiqincə başa vurmuşdur. Bu şəhərdə yaşadığı 4 il ərzində fiqh və üsuli-fiqh elmlərinin inceliklərinə yiyələnən Fazil İrəvani, öz dövründə cəfəri məzhəbinin elm paytaxtı sayılan Nəcəfi-əşrəfə köçür," burada böyük müctəhidlərin dərslərində iştirak edir. Ayətullah Şeyx Ənsari dünyasını dəyişdikdən sonra Fazil İrəvani zamanının müctəhidi olan Seyid Hüseyn Kulkəməri Təbrizinin dərslərində iştirak edir və ictimai, şəri hökmləri Quran, hədis və digər mənbələrdən əldə edib bəyan edən ali rütbəli ruhani" məqamına çatır. "Şeyx Həsən Kaşifu'l-Qita "Cəvahirul-kəlam" kitabının müəllifi Şeyx Məhəmməd Həsən İsfahani Nəcəfi və müctəhidlərin şeyxi Mürtezə Ənsari kimi elm nəhəngləri Fazil İrəvaninin səylərini lazımi istiqamətə yönəldərək, onun bacarıqlı müctəhid kimi yetişməsinə köməklik göstərməsi haqqında məlumatlar tarixçi, siyasətçi və şair Yəhya Dövlətabadinin "Məfəxer-e Azərbaycan" əsərinin. I cildində,

s.243, 357, 408-də, Doktor Əqiqi Bəxşayışinin, Böyük Hacağanın fikirlərində də öz əksini tapır: Yəhya Dövlətabadi Ayətullah molla Məhəmməd İrəvani haqqında yazır: "Hicri-qəməri tarixi ilə 1281-ci ildə şeyx (Mürtezə) Ənsari dünyadan köçür və onun ölümündən sonra görkəmli şəxslərin hamısı ortaya öz iddiasını qoyaraq, onun yerinə keçmək istəyir. Əlbəttə, bu elmi dairənin tələbələrindən də rəis seçkisinə müdaxilə etmək hüququ var idi. Onlar əsasən türklərdən ibarət idilər. Hər qrup hövzə rəisinin onlardan olmasına çalışırdı. Göstərilən vəzifəyə isə iki namizəd vardı - bunlardan biri Ağa Seyid Hüseyn Kulkəməri, digəri Molla Məhəmməd İrəvani idi. Belə olan halda Hacı Seyid Hüseyn birinci, İrəvani ikinci rəis olur..."

L.Əsgərzadə yazır ki, Məhəmməd Əli Müdərriş Təbrizinin, "Reyhanətül-ədəb" kitabında Fazil İrəvaninin 30 tələbəsinin adı çəkilir. Onun yazdığına görə, dərin dini biliyi ilə yanaşı, iman, əxlaq, mənəviyyat və təqva (ruh və nəfsin hifz edilməsi) baxımından da çox yüksək səviyyədə olan Fazil İrəvaniyə "Hindistan, Türkiyə, Qafqaz, İran və Rusiyadan şəriət vergiləri (xüms, zəkat) göndərilirdi". Dünya məlindən çox elmə, əxlaqa, mənəviyyata önəm verən, zahidanə həyat tərzi yaşayan bu imanlı ziyalı ona göndərilən xüms-zəkat pullarını da son qəpiyinə kimi dini elmləri öyrənən tələbələrə və digər lazımlı işlərə sərf etmişdir. Fazil İrəvanini öz müasirləri, xüsusilə, müctəhidlər arasında böyük nüfuzla malik olmuşdur.

Beləliklə, təhsil və tədqiqatlardan, həmçinin Şeyx Mürtezə Ənsari, Şeyx Məhəmməd Həsən İsfahani Nəcəfidən ictimai icazəsi adından sonra Fazil İrəvani Nəcəf elm mərkəzində çalışmış, dərslər deməyə başlamışdı...

"Qızılgül və bülbül"ə qarşı erməni oğurluğu...

L.Əsgərzadənin yazdığına görə, görkəmli alim, müctəfək, bir çox dini, tarixi və ədəbi əsərlərin və dini fəlsəfəyə, müsəlman dünyasının milli adət-ənənələrinə aid yazdığı qiymətli məqalələrin müəllifi olan Fazil İrəvaninin zəngin elmi və bədii irsi var. "Elmi əsərləri əsasən, ərəb dilində olan əsərləri, xüsusən "Gül və Bülbül"ü bir çox dillərə tərcümə olunmuş, Təbriz, Peterburq, Berlin, Paris və İrəvanda çap olunmuşdur. Fazil İrəvaninin Azərbaycan dilində yazılan "Qızılgül və bülbül" adlı povestinin yayılma arealı genişdir. Əsər müxtəlif illərdə bir neçə dəfə Avropa dillərinə

tərcümə edilib. Təəssüf ki, müxtəlif müəlliflərin əsəri kimi. Eyni ildə (1812), eyni vaxtda və eyni şəhərdə - Sankt-Peterburqda 2 kitab çap olunub; "Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi roman" (erməni dilində). Sankt-Peterburqda nəşr edilən "Qızılgül və bülbül" povestinin müəllifi saray müşaviri Xocens Marker Geqamyan göstəriləndə, əsərin müəllifi Fazil İrəvanidir. F.İrəvaninin gənc yaşlarında yazdığı "Qızılgül və bülbül" adlı povestinin taleyi "Tarixi-İrəvan" əsərinə nisbətən uğurlu sayıla bilər, çünki ən azından məhv edilməyib, lakin bir o qədər də bəşibəlalıdır. Oğurluğa adətərkənd olmuş ermənilər Fazil İrəvaninin əsərinə də göz dikmiş, əsərin üzünü erməni əlifbası ilə köçürən Xocens Marker Geqamyan özünü əsərin müəllifi kimi təqdim etmişdir. Çox keçmədən "Qızılgül və bülbül"ü Le Vayya de Floribal fransız dilinə çevirib Parisdə (1826), sonra isə Jozef Fon Hammer alman dilinə çevirərək 1832-1833-cü ildə iki dəfə yüksək tirajla çap etdirir. Dırnaqarası "erməni edibi" X. M. Geqamyan əsəri öz adına çıxsa da Avropa və Qafqazda aparılan tədqiqatlar əsərin Fazil İrəvaniyə məxsus olduğunu təsdiqləyir. "Sonradan ermənilər özləri də təsdiq etmək məcburiyyətində qalırlar ki, adıçəkilen əsər Fazil İrəvani tərəfindən yazılmış, Geqamyan isə onu oğurlayıb öz adına çap etdirmişdir. Digər tərəfdən fransız tədqiqatçısı Le Vayya de Floribal "Qızılgül və bülbül"ün türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəri olduğunu bildirərək məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Sadəcə, Xocens Marker, Fazil İrəvaninin "Qızılgül və bülbül" əsərini erməni və rus dillərinə tərcümə edərək öz əsəri kimi çap etdirmişdir. "Qızılgül və bülbül" əsərinin orijinalı Matenadaranda - Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. "Qızılgül və bülbül"ün əsl müəllifinin Fazil İrəvani olduğu bəlli olduğdan sonra da, ermənilər utanmadan, 1950-ci ildə yenə də əsəri erməni müəllifinin əsəri kimi Freznada (ABŞ) çap etdirmişlər. Ancaq həqiqəti gizlədə bilmirlər. "Qızılgül və bülbül" povestinin müəllifinin X.M.Geqamyan yox, Fazil İrəvani olduğunu sonradan ermənilərin özləri etiraf ediblər." Əsəri xaricdə yaşayan ermənilərin ləhcəsinə çevirib hissə-hissə "Anahit" jurnalında çap etdirən erməni Arşad Çobanyan "Qızılgül və bülbül" povestinin Fazil İrəvaninin olduğunu təsdiqləyib ("Qızılgül və bülbül" əsəri ayrıca bir məqalənin mövzusu) müəllif qeyd edib.